

UOT:811.

DİLLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİN TƏSİRİ İLƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ LEKSİK ALINMALAR

Həmzəyeva Təliyə Saleh qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: *Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilində alınma sözlərin işlənməsi müxtəlif xalqların ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni əlaqələrinin, dünyada baş verən elmi yeniliklərin mənimsənilməsinə və informasiya mübadiləsinin genişlənməsinə real zəmin yaratmışdır. Müasir şəraitdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan alınmaların əsas mənbəyinin biri ingilis dili hesab edilir. Bəzi hallarda isə yunan, latın, fransız, alman və başqa dillərdən alınmalar da Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin leksik sisteminə ingilis dilindən xeyli miqdarda yeni alınma söz və terminlər keçmişdir. Belə alınma sözlərin əksəriyyəti dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq işlədilir. Bu cür yeni leksik vahidlərin bir qisminin komponenti alınma, digər bir qisminin isə komponenti dilin öz vasitəsi olan hibrid terminlərdən ibarətdir. Bundan başqa hər iki komponenti alınma olan terminlər də dildə işlənməkdədir.*

Açar sözlər: dilin zənginləşməsi, söz yaradıcılığı, alınmalar, dil vahidləri, ikidillilik və çoxdillilik

Ключевые слова: обогащение языка, словотворчество, заимствования, языковые единицы, двуязычие и многоязычие

Key words: language enrichment, word creation, borrowings, language units, bilingualism and multilingualism

Dillərin qarşılıqlı təsiri hər bir dilin lüğət tərkibinin müxtəlif zənginləşməsinə müəyyən təsir edir. Bunun nəticəsində elmin müxtəlif sahələr və sosial hadisələrlə bağlı dilə yeni sözlər dilə daxil olur.

Dilin inkişafına zənginləşməsi və təkmilləşməsi məsələsinə fərqli münasibətlər mövcuddur. Dilin inkişafın da onun lüğət tərkibinin zənginləşməsi ilə bağlı meyllərə münasibət üstünlük təşkil edir. Bu meyllərdə alınmalara üstünlük verilməsi dildə yeni struktur elementlərin yaranmasına təsir etdiyi qeyd olunur. S.A.Sadıqova yazır: "Dil əlaqələri prosesində dil sisteminin müxtəlif səviyyələrinə təsir olur və belə təsirin nəticəsi dildə özünü mütləq göstərir. Bu prosesdə əsas göstərici dilin başqa dildən müxtəlif linqvistik vahidləri alıb öz arsenalına daxil etməsidir" [7, s.40].

Dilin inkişafı lüğət tərkibinin artması ilə deyil, həm də onun morfoloji-sintaktik və üslubi imkanlarının genişlənməsi ilə də bağlıdır. Son dövrlərdə dilin inkişafı ilə bağlı parametr sayıla bilən dilin terminoloji sisteminin mükəmməlliyidir.

Dil mövcud olan aləmdə bütün əşya və anlayışları ifadə edə bilmə imkanlarına malikdir. Dilin zənginliyi və kamilliyi həmin anlayışların dilin lüğət tərkibində işlənməsindən asılıdır. Dildə özünə aid vahidlərin köməyi ilə bəzi anlayışların məzmunu verilə bilmədikdə başqa dilin sözlərindən istifadə edilir. Bu zaman dillərarası əlaqələrdə sözlər bəzən tərcümə edilir, bəzən də olduğu kimi alınır. Tərcümə hər bir dilin söz potensialını aydınlaşdırmağa imkan verir və obyekt dillərin söz ehtiyatına müraciət edilir. Mənbə dildə verilən məlumatın obyekt dildə ifadə olunması iki dilin imkanlarını müqayisə etməyə zəmin yaradır. Tərcümə prosesində obyekt dildə tək cə söz, yaxud leksik vahidlərin çatışmazlığı məsələsi deyil, dilin

lüğət tərkibinə daxil olan elementlərin, dil vahidlərinin məna incəlikləri, formaları aşkara çıxır. Dillərin müqayisəli tədqiqi onların inkişaf səviyyələri haqqında müəyyən məlumatlar əldə etməyə imkan versə də, nəticə etibarı ilə bu, konkret dilin zənginləşməsi, təkmilləşməsi və inkişafının xüsusiyyətlərini açmır. Dilin inkişafı onun müxtəlif dövrlərdəki vəziyyətinin müqayisəsinə əsasən aparılmalıdır.

Dilin inkişafının əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi “*dilin zənginləşməsi*”, “*dilin təkmilləşməsi*”, “*dilin sabitləşməsi*” və “*dilin normalaşması*” anlayışlarını bir daha nəzərdən keçirməyi tələb edir. Dilin inkişaf tarixi daimi prosesdir. Ədəbi dilin inkişaf dövrlərindən danışarkən, bu dövrləri bir-birindən ayırarkən onun ümumi inkişafı sərf-nəzər edilmir. Əlbəttə, real tarixi dövrdə müəyyən bir dilin inkişafında geriləmə prosesi özünü göstərə bilər. Yəni, bu dövrdə dilin yerinə yetirdiyi funksiyalar dairəsinin sıxılması, onun istifadə olunmasında məhdudiyyətlər meydana çıxır. Aydındır ki, belə məhdudiyyətlər dilin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Bu da inkişafın repressiv istiqamətini təyin edir. Lakin bütövlükdə inkişaf dilin daxili imkanları əsasında baş verir.

Dillərəlaqəsi əlaqələr müxtəlif istiqamətdə dillərin inkişafı üçün baza rolunu oynayır ki, bu da hər bir dilin söz yaradıcılığı imkanlarını genişləndirir. Yeni anlayışların ifadəsində əsasən onun məzmun cəhəti götürülsə də, leksik vahidlərin formalaşmasında dil əlaqələrinin təsiri ilə sözlərin alınması da mühüm rol oynayır. Bu həm dilin lüğət tərkibinin kəmiyyətə çoxalmasına təsir edir. Dil potensialının üzə çıxmasında dilin öz imkanlarından daha çox istifadə olunur. Öz imkanları dedikdə, söz yaradıcılığının bütün istiqamətlərdə inkişafı nəzərdə tutulur və bu zaman yeni sözlər yaradılır. Sözlərin yaradılması ilə yanaşı sözlər də alınır. Göründüyü kimi, dilin zənginləşməsi həm onda gedən kəmiyyət dəyişmələrini, həm də keyfiyyət dəyişmələrini özündə birləşdirir. Bütün bu dəyişmələr dildə baş verən prosesləri, onların dilə təsirini aşkara çıxarmağa imkan verir.

N.Məmmədli yazır: “*Alınma terminləri “normalaşmış dilə” qarşı qoymaq düzgün deyil, çünki elmi dil də elə ədəbi dilin funksional üslubudur. Elmi dil gerçəkliyin qneseoloji inikası, tarixi və məntiqi dərk edilməsi vasitəsi, elmi-texniki informasiyanın reallığıdır. Ədəbi dilin normalarına, qaydalarına tabe olan alınma terminlər söz yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Terminoloji leksikanın müəyyən bir qismi yalnız müvafiq sahə mütəxəssislərinin leksikonuna aiddir. Belə terminlərdən bəziləri müəyyən zamandan sonra hətta milli ədəbi dilə də keçə bilər*” [5, s.3].

“Dilin sabitləşməsi” və “dilin normalaşması” dilin inkişafının müəyyən mərhələlərini bildirir. Dilin zənginləşməsi prosesində onda yeni vahidlər meydana çıxır. Bu vahidlərin heç də hamısı dildə özünə daimi yer qazana bilmir. İnkişaf prosesində belə vahidlərin müəyyən qismi işləkliyini itirir və dildən çıxır. Digər qisim isə sabitləşmə mərhələsini yaşayır. Dilin inkişafı onun bütün səviyyələrində özünü göstərir. Bu baxımdan dilin inkişafı məsələsinə həm kompleks şəkildə, həm də ayrı-ayrı səviyyələr üzrə yanaşmaq olar. Ən sadə bölgü fonetik, leksik, qrammatik və üslub səviyyələrində inkişafı izləməkdir. Leksik səviyyədə inkişafın özü də iki xətt üzrə öyrənilə bilər. Birinci xətt söz yaradıcılığı prosesində dilin öz daxili imkanları hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları və üsullarını əhatə edir. İkinci xətt leksik alınmaların tədqiqini, onların dilin zənginləşməsində rolunun araşdırılmasını özündə birləşdirir. Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş məqsəd məhz ikinci xətt üzrə araşdırmaları nəzərdə tutur. İşin müəyyən ardıcılıqla aparılması daha bir məsələnin şərhini aktuallaşdırır. Hər şeydən əvvəl “*alınma*” anlayışı təyin olunmalı, bundan sonra “leksik alınmalar” termini açıqlanmalıdır.

Fikrimizcə, alınmalar ümumi məzmun daşıyır və bir dilə məxsus vahidin başqa dildə işlənməsinin nəticəsidir. Alınma dilin müxtəlif səviyyə vahidi ola bilər. Bu baxımdan onlar cins tərtibində durur.

L.Blumfild yazır ki, *“hər bir dilə daxil olan və müxtəlif zəminində öz əksini tapan fərqli hadisələri dil alınmaları hesab edir və onları dialekt alınmaları, mədəniyyət sahəsində alınmalar- deyə iki qrupa ayırır* [8, s.487]. Müəllif burada dil alınmalarını daha geniş mənada işlədir və fərqli hadisə anlayışını isə dil alınması termini ilə eyni mənada işlədir. Fikrimizcə, müəllif alınmalar dedikdə eyni bir dil arealından alınmaları nəzərdə tutur. Göründüyü kimi, alınma yalnız leksik vahidə, yaxud sözə şamil edilmir.

Qeyd edək ki, alınmalar dedikdə, bu proses nəticəsində bir dildən (məsələn, A dilindən), digərinə (B dilinə) və ya əksinə, keçən fonetik, leksik, qrammatik vahidlər nəzərdə tutulur. Dil sistemində vətəndaşlıq hüququ qazanaraq işlənen hər hansı bir yad dil ünsürü alınma sayılmalıdır.

“Alınma” termininin işlədilməsindəki yanlışlığın səbəbi əsas terminoloji mənaya və onun daşıyıcısına diqqət yetirilməməsi ilə bağlıdır. Terminologiya dilçiliyin sahələrindən biri olsa da, onun özünəməxsus anlayışlar və terminlər sferası vardır. Anlayış adlandırılan zaman onun kafi və zəruri əlamətləri təyin edilir. Bu əlamətlərə görə anlayışların oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilərək ad verilir.

Hazırda Azərbaycan dilçilik terminologiyasında alınma, fonetik alınma, leksik alınma qrammatik alınma, kimi dörd müxtəlif termin işləkdir. Aydın ki, bu terminlərlə adlandırılan anlayışlar bir-birindən müəyyən əlamətlərinə görə fərqlənir. Eyni zamanda, onların oxşar əlamətləri də vardır. Əgər *alınma* terminində terminoloji mənə cəmləşirsə, digər üç termin-söz birləşməsində əsas fərqləndirici terminoloji sem birləşmələrin birinci komponentlərindədir. Oxşar əlamət son üç terminin bildirdiyi obyektin alınma olmasıdır. Deyək ki, fonetik alınmada xüsusi halda söhbət alınma fonemdən, yaxud səsdən, qrammatik alınmada affiks, suffiks, prefiksdən, leksik alınmalarda sözdən, söz birləşməsindən, termindən və s. gedir.

Araşdırmalarda müəyyənləşdirilir ki, dilçilikdə alınmalar üç növə fonetik, qrammatik, leksik alınmalara ayrılır. Bu alınmalar ikidillilik və ya çoxdillilik şəraitində dillərdə birinci növbədə dilin leksik sistemini inkişaf etdirir. Buna görə də bir dil başqa dilə təsir edərək onun lüğət tərkibini zənginləşdirir və dil əlaqələrinin təsiri tədricən fonetik, morfoloji və sintaktik qatlarda da öz əksini göstərir.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində bir dildən digərinə keçən ilkin vahidlər nominativlər olur. Bunun səbəbi ayaqdır. Bir dilin daşıyıcıları digər dilin daşıyıcıları ilə ünsiyyət prosesində özlərində olmayan predmet və obyektlərlə tanış olurlar. Həmin obyektləri doğma dildə adlandırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Ən bəsit üsul nomenin olduğu kimi birbaşa alınmasıdır. Lakin nomenlər leksikanın xüsusi layını təşkil edir və leksik alınmalar heç də yalnız bu laya daxil olmur. Dilin lüğət tərkibinin bütün qatlarına aid sözlərin içərisində başqa dillərdən alınmalar ola bilər. Ümumişlək, məişət sözləri, realilər, terminlər və s. dilə başqa dillərdən keçir. Məsələnin göstərilən cəhəti nəzərə alınarsa, leksik alınmaların dilin zənginləşməsindəki rolunu öyrənərkən lüğət tərkibinin müxtəlif leksik laylar üzrə bölünməsindən istifadə etmək mümkündür.

Zənnimizcə, problemə bu istiqamətdə yanaşmaq bir sıra nəzəri məsələlərin açılmasında xüsusi rol oynaya bilər. Müxtəlif dillərdən alınmış sözlərin dilin lüğət tərkibinin leksik layları üzrə necə paylanması, hansı sahədə alınmaların çoxluq təşkil etməsi, onların

mənimsənilməsinin sinxron və diaxron planda araşdırılması, ayrı-ayrı qruplara daxil olan alınmaların həm struktur, həm də genealoji cəhətdən oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması kimi məsələlərin bu istiqamətdə öyrənilməsi daha çox məqsədmüvafiqdir. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, leksik alınmaların müxtəlif sahələr üzrə qruplaşdırılması çox vaxt birtərəfli səciyyə daşıyır. Bu sahədə müqayisəli araşdırmalar, demək olar ki, aparılmamışdır. Tədqiqatın bu məcraya yönəldilməsi üçün ilkin şərt lüğət tərkibinin mümkün leksik laylarının tənifatını dəqiqləşdirməkdir.

Leksikologiyaya ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda əsas olaraq dilin lüğət tərkibinin müxtəlif qruplara ayrılaraq tədqiq edilir. Müxtəlif qruplara ayrılmağa isə sözlərin işlənmə sahələri, daşdığı funksiyaları əsas götürülməsi özünü daha çox döğruldur.

S.Cəfərov leksikanı istifadə dairəsinə görə qruplara ayırarkən qeyd edir ki, “...lüğət tərkibində olan sözlərin işlədilməsi nöqteyi-nəzərindən müasir Azərbaycan dilinin leksikasını belə qruplaşdırmaq olar: *dialekt leksikası; peşə-sənət leksikası; terminoloji leksika; jarqon leksikası və arqotizmlər*” [1, s. 38]. Göründüyü kimi, müəllif tərəfindən peşə-sənət leksikası və terminoloji leksika ayrı-ayrı qruplara daxil edilir və bir-birindən fərqləndirilir. Bu bölgədə dildə işlənən sözlərin əksəriyyətini təşkil edən ümumişlək sözlər əksini tapmır. Məlumdur ki, sözün leksik mənası yalnız səs kompleksinin əşya, yaxud anlayış aidliyi ilə deyil, həm də üç əsas amillə təyin olunur.

H.Ə.Həsənov leksika ilə apardığı tədqiqatlarında sözləri işləkliyinə görə *1.ümumişlək sözlər; 2) məhdud dairədə müəyyən kollektiv və ya ictimai qruplar tərəfindən işlədilən sözlər; 3) xüsusi leksika* kimi üç qrupa ayırır:” [2, s.168]. Müəllif belə bir qruplaşdırma apardıqdan sonra ikinci qrupu daha geniş şəkildə növlərə bölür və təsnifat sxemini qurur.

Deyilənləri əsas götürərək xüsusi leksikanın məhdud dairədə işlədilən sözlər qrupuna aid edilməsini düzgün saymaq olar. Təsnifat kriteriyasının sözün işlənmə dairəsi olması da bu fikrin doğruluğunu təsdiq edir. Yəni dilin lüğət tərkibini sözlərin işlənmə dairəsinə görə iki qrupa bölmək mümkündür: 1)ümumişlək; 2)məhdud dairədə işlənənlər.

H.Həsənov məhdud dairədə işlənən sözləri 5 (beş) müxtəlif qrupa ayırır. Onun təsnifat sxemində ictimai-siyasi leksika, idman və hərbi leksika ilə yanaşı, xüsusi leksika da ayrıca qrup təşkil edir. Burada üç məsələ mübahisə doğurur. Əvvəla, idman və hərbi leksikanın nə üçün eyni qrupda birləşdirilməsinin səbəbi və meyarı aydın deyil. İkincisi, nə üçün idman və hərbi leksika bir qrup təşkil edir, deyək ki, mədəniyyət və incəsənət sahəsinə aid sözlər belə mövqedə durmur. Üçüncüsü, həm ictimai-siyasi, həm idman, həm də hərbi leksika xüsusi leksikanın tərkib hissələri olduqları halda bu qrupla eyni səviyyəyə qaldırılır. Fikrimizcə, işlənmə dərəcəsinə münasibətdə S.Cəfərovun verdiyi təsnifat daha düzgündür. Lakin bu təsnifatda dilin lüğət tərkibinin əsas korpusunu təşkil edən ümumişlək sözlər öz əksini tapmamışdır. Ümumişlək sözlərin, yaxud ədəbi dilə aid sözlərin ayrıca bir qrupda birləşdirilməsi vacibdir. Elmi ədəbiyyatlarda oxşar təsnifat sxemləri qurularkən ədəbi dilin leksik tərkibini ilk növbədə fərqləndirirlər.

Elmi ədəbiyyatlarda dilin lüğət tərkibinin müxtəlif kriteriyalara görə təsnifatı ilə bağlı biri-birindən bu və ya digər cəhətdən seçilən fikirlərə çox rast gəlmək olur. Bununla əlaqədar geniş şərhə ehtiyac duymuruq. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz fikirlər məqalədə qəbul edəcəyimiz təsnifat sxemini müəyyənləşdirmək üçün kifayət qədər əsas verir.

Dilin zənginləşməsində leksik sistemin inkişafını nəzərə alaraq lüğət tərkibini aşağıdakı əsas qruplara ayırmağı məqsəduyğun sayırıq: *1) ümumişlək sözlər; 2)xüsusi leksika; 3) arqo*

və *jarqon leksikası*; 4) *dialekt sözləri*; 5) *loru sözlər və varvarizmlər*; 6) *tarixizm və arxaizmlər*; 7) *realiyalar*; 8) *alınmalar*

İlk baxışdan verilmiş bölgü ciddi elmi mübahisə obyektinə ola bilər. Məsələn, hansı əsasla ümumişlək sözlərlə realiyalar, yaxud tarixizm və arxaizmlərlə xüsusi leksika nə üçün eyni səviyyə qrupu kimi qəbul edilmişdir? Əlbəttə, hər iki irad doğrudur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, söhbət dilin lüğət tərkibinin işlənmə dairəsinə və ya digər xüsusiyyətə görə təsnifatından deyil, leksik alınmaların tədqiqi üçün optimal qruplaşdırmanın seçilməsindən gedir. Bu cür qruplaşdırma leksik alınmaların dilin lüğət tərkibinin leksik laylarında paylanma xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqda mühüm rol oynaya bilər.

Leksik alınmalar problemi ilə bağlı ənənəvi tədqiqat üsullarından biri bu və ya digər dildən alınmaların birgə araşdırılmasıdır. Dilçilikdə, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində bununla bağlı bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. Əlbəttə, dilin zənginləşməsində leksik alınmaların rolunu öyrənərkən mənşəcə ayrı-ayrı dillərdən olan sözlərin qruplaşdırılıb araşdırılması da vacibdir. Bu məsələ leksik alınmaların genealoji tədqiqini əhatə edir.

Aydındır ki, müəyyən dildə danışanlar öz dillərində olmayan, yəni başqa dilin daşıyıcılarının istifadə etdikləri əşyaları öz məişətlərinə daxil edərkən onu adlandırmaq üçün ilk növbədə ona yaxın əşyaların adlarından istifadə edirlər. Bu cür adlandırma üsulunu şərh edərkən L.Blumfeld yazır: *“German xalqları xristianlığı qəbul edərkən büt-pərəstlik dininin terminlərini saxlamışlar. God “allah”, Heaven “göy”, hell “cəhənnəm” kimi sözlər yeni dinə birbaşa daxil edilmişdir. Müxtəlif german dillərində bu sözlərin eyni şəkildə seçilib uyğunlaşdırılması prosesi alınma yollarından birini ifadə edir”* [8, s.499].

İkinci yol qohum dillərin daşıyıcılarının eyni mənalı sözləri ayrı-ayrı dillərdən alması ilə bağlıdır. L.Blumfeld bu üsulla alınmalara misal göstərərək yenə də büt-pərəstliyə aid terminlərdən istifadə edir.

Əgər dildə alınma predmetə oxşar əşya yoxdursa və buna uyğun olaraq müvafiq söz mövcud deyilsə, onda adlandırma üçün obyektə təsvir etmək yolundan istifadə olunur. Bu halda əsas sözdə semantik dəyişmə baş verir. Fikrimizcə, alınmanın bu üsulu leksik alınmalardan fərqlənir. Çünki xarici predmeti adlandırma bu halda dilin öz vasitələri hesabına baş verir. Mənbə dildə həmin predmeti ifadə edən leksik vahid obyekt dilə keçmir. Lakin təsvir yolu ilə adlandırılan obyektin anlaşılması üçün bir sıra hallarda mənbə dildəki sözə istinad etmək lazım gəlir. Belə zərurət mənimsənilmiş və dildə təsvir yolu ilə adlandırılmış predmetin dil daşıyıcılarının hamısına məlum olmamasından irəli gəlir. Əgər hindu *viski* sözünə *“od-su”* deyirsə, bu nominativin hansı predmeti ifadə etməsinin dilin bütün daşıyıcılarına aydın olması üçün müəyyən müddət tələb olunur. Bu müddətdə əslində obyekt dildə yeni predmetin adının dəqiqləşdirilməsi prosesi gedir. Qeyd olunan proses dilin inkişafı zəminində gizli şəkildə baş verir. Yəni dilin daşıyıcıları mənimsənilən obyektə ad axtarmaq üzərində fikirləşirlər. Lakin bu prosesin son nəticəsi kimi ya mənbə dildəki söz, ya başqa dildə onu bildirən söz alınır, ya bu əşyanı adlandırmaq üçün yeni söz yaradılır, ya da *“təsvir-söz”* nominativə, yaxud leksik vahidə çevrilir. Belə ki, *müəyyən* sözün qarşılığı kimi konkret leksik vahid deyil, ilkin dövrdə söz-təsvir edilən leksik vahidi ifadə edir və bu adlandırma funksiyasında çıxış edir. Leksik alınmaların öyrənilməsi zamanı bu prosesin tədqiqi vacib deyildir. *Çünki göstərilən proses ümumiyyətlə, nominasiyaya aid problemdir və ayrıca tədqiqat işi ola bilər*. Digər tərəfdən, leksik alınma belə prosesin nəticəsi olmuşdursa və dildə həmin alınmanın *“söz-təsvir”* variantı varsa, onda bu cür hallar nəzərdən keçirilə bilər.

Yeni xarici obyektlərin nominasiyasının digər üsulu mənbə dildə təsvir yolu ilə adlandırılan predmetin obyekt dildə eyni üsulla özünə yer tapmasıdır. Burada təsvir üçün istifadə olunmuş sözlərin qarşılıqlarının verilməsi məsələsi diqqəti cəlb edir. Araşdırmalar göstərir ki, “təsvirin - təsviri” üsulu ilə nominasiya zamanı leksik alınmalara rast gəlmək mümkündür.

“Təsvirin təsviri” üsulu ilə nominasiya kalka üsulunun eynidir. Onu da qeyd etmək ki, kalka termininə çox vaxt terminologiyaya aid tədqiqatlarda rast gəlmək olar. Ümumiyyətlə, leksikologiyadan, xüsusən də leksik alınmalardan bəhs edərkən bir sıra tədqiqatçılar kalkanı ayrıca leksik alınma növü səviyyəsinə qaldırırlar. Halbuki, “kalka”, “kalka etmək” nominasiya üsuludur. Yəni xarici predmeti, yaxud obyekt dildə olmayan anlayışın adlandırılması üçün mənbə dilin sözləri ilə tərcümə edilir. Beləliklə, “kalka”, “kalka etmək” terminləri həm də tərcüməşünaslıq anlayışlarını bildirir. Məlumdur ki, tərcüməşünaslıqda hərfi, sərbəst və əsil tərcümə anlayışları bir-birindən fərqləndirilir. Hərfi tərcümə sözbəsöz tərcüməyə daha yaxındır. Lakin tərcümə prosesində söhbət yalnız sözlərin obyekt dildə verilməsindən getmir. Burada məzmunun hərfi tərcüməsi əsas götürülür. Tərcümə edilmiş kontekstdə isə ola bilər ki, bəzi sözlər hərfi tərcümə edilməsin. Kontekstin bütöv məzmunu isə hərfi tərcümə edilmiş olur. Bu halda biz sözbəsöz tərcümənin müxtəlif variantları ilə üzləşmiş oluruq. Göstərilən cəhət kalka anlayışına münasibətdə öz təsirini göstərir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu təsir kontekst vahidlərinin heç də hamısının hərfi tərcümə edilməməsindən irəli gəlir. Buna baxmayaraq, tərcüməşünaslıqda kalka termini olduqca az işlənir.

L.K.Latışev tərcüməşünaslıqda ekvivalentlik məsələlərini araşdırarkən obyekt dildə qarşılığı olmayan sözlərin verilməsinin əsas yollarını sadalayır və bu zaman kalkanı da qeyd edir. O yazır: *“Ekvivalenti olmayan sözü təşkil edən morfemlərin onların hərfi qarşılıqları ilə əvəz olunması kalka üsuludur”* [10, s.54]. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, *L.K.Latışev A.A.Reformatskinin fikri ilə razılaşır. Hər iki alim sözün morfemlər üzrə hərfi tərcüməsini kalka adlandırır.* Qeyd etdiyimiz kimi, tərcümədə kontekst təsirə məruz qalır. Kontekstin isə sərhədləri dəqiq təyin olunmamışdır. Xüsusi halda o bir sözdən ibarət ola bilər. *Əgər iki və daha artıq vahidi (sözü) özündə birləşdirən kontekstin tərcüməsi əsas götürülsə L.K.Latışevin fikri ilə razılaşmaq mümkündür.* Ancaq kontekst bir sözdən ibarət olarsa, onda söhbət sözün tərcüməsindən gedəcəkdir. Belə olan təqdirdə kalka ilə hərfi tərcümə eyniləşir və onlar arasındakı fərqi tapmaq çətinləşir. Kalka termininə münasibətdə fikir ayrılıqları elmi ədəbiyyatlarda açıq-aydın özünü göstərir. N.Xudiyev qeyd edir ki, *“dillilikdə mübahisə yaranan ən mühüm məsələlərdən biri də alınma sözlərlə kalkalara münasibətdir. Tədqiqatlarda kalkalar bəzən alınma, bəzən də dildə söz yaradıcılığının bir üsulu kimi verilir. Mənşəcə fransız dilinə məxsus olan kalka sözü “üzünü köçürmək” mənasını ifadə etsə də onların necə yaranmasına fikir vermək və onu təyin etmək və müxtəlif məna çalarlarında işlədildiyini nəzərə almaq zəruridir. Əsas məsələ də kalkanın alınma söz hesab edilib-edilməməsidir”* [3, s.10]. Müəllifin sonuncu qeydi bizim üçün daha əhəmiyyətlidir. Dillilikdə mübahisəli məsələlərdən biri də kalkaların necə yaranmasıdır. Doğrudan da, bir sıra alimlər kalkaları alınma hesab edirlər. N.Xudiyev bu mübahisəli məsələni təhlil edir və yazır ki, *“kalkalar da dildə söz yaradıcılığının üsullarından biri kimi dilin öz daxili imkanları hesabına yaranır.”* [3, s.10]. Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, leksik alınmaların tədqiqi prosesində başqa bir maraqlı fakt da ortaya çıxır. Kalka nəticəsində yaranan yeni vahidin tərkibindəki komponentlərin mənbə dildəki sözün komponentləri ilə müqayisəsi istisna halların üzə çıxmasına səbəb olur. S.Sadiqova yazır: *“Kalkalar başqa bir dilə məxsus*

sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və ya söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözləri modeli üzrə qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir” [6, s.168]. Göründüyü, kimi S.Sadiqova da kalka üsulu ilə terminlərin yaranmasından bəhs edir və bunu terminalma ilə eyniləşdirmir və dilin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi üsullarında verir.

Leksik alınmaların dilə daxil olmasının yolları barədə də elmi ədəbiyyatlarda ayrı-ayrı fərqli fikirlərə rast gəlirik. Mövcud elmi fikirlərin təhlili əsasında heç bir əlavə şərh vermədən iki əsas yolun varlığı haqqında hökm irəli sürmək olar: 1) birbaşa alınmalar; 2) dolayı yolla (vasitəli) alınmalar. Lakin burada məsələnin bir cəhətini aydınlaşdırmaq vacibdir. İstər birbaşa, istərsə də vasitəli alınmaların dilə keçməsinin müxtəlif növləri aşkara çıxarıla bilər. Bu, dillərarası əlaqələrdən, ikidillilik və çoxdillilikdən asılıdır.

Kontaktlı və kontaktsiz dil əlaqələrinin hər ikisinin reallaşması prosesində bir dildən digərinə tərcümələr oluna bilər. Məlumdur ki, “tərcümə bir proses kimi dillər və mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın biristiqamətli və ikifazlı əlaqələri əsasında yaranır. Bu əlaqələrdə ən azı iki dilin, iki mədəniyyətin iştirakı əsasdır və bu zaman dillər arasındakı fərqlərin qismən də olsa modifikasiyaya uğradığı və ilkin mətnin məzmun kommunikativ formasını ötürməyə köklənməsini səciyyələndirən prosesdir” [11, s.75].

Tərcümə zamanı mənbə dildəki dil vahidləri obyekt dilin ekvivalent vahidləri ilə əvəz edilir. Əlbəttə, burada ekvivalentlik ümumi səciyyə daşıyır və qarşılığın seçilməsindən asılı olaraq özünü müxtəlif şəkildə göstərə bilər. Məsələnin bu tərəfi bilavasitə işimizlə əlaqəli deyildir. Tədqiqat üçün leksik vahidlərin tərcüməsi maraq kəsb edir. Leksik vahidin obyekt dildə tam ekvivalent qarşılığı tapıldıqda tərcümə adekvat sayılır. Bir sıra hallarda mənbə dildə işlənmiş sözün obyekt dildəki qarşılığı olmur. Belə hallarda leksik vahidin tərcüməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Onlardan bəziləri obyekt dilə leksik alınmaların gətirilməsi ilə əlaqədardır. Burada sözün olduğu kimi alınması, onun qismən dəyişdirilərək dilə gətirilməsi və başqa dildən götürülmüş sözlə əvəz edilməsi kimi hallara rast gəlinir.

M.İsmayılova bəzi alimlərin kalka haqqındakı fikirlərini təhlil edərək belə nəticəyə gəlir ki, “kalkanın terminalmadan fərqi bu üsulla yaradılan terminin tərkibindəki morfemlərdən heç olmasa birinin hərfi tərcümə yolu ilə verilməsidir” [4, s.118]. Bu fikirdən daha çox müəllifin apardığı müqayisə diqqəti cəlb edir. “Sotrudnik” və onun Azərbaycan dilindəki qarşılığı olan əməkdaş sözlərini bir-biri ilə morfeim tərkibinə görə müqayisə edən müəllif 3-2 nisbətini müəyyənləşdirir. O, haqlı olaraq yazır ki, “Sotrudnik” sözündəki so- morfeimi ön şəkilçi olub feil və isimlərin düzəldilməsində istifadə edilir, birgə iştirak mənası verir, -nik şəkilçisi şəxsin peşə, sənət və s. mənsubiyyətini bildirir” [4, s.118]. Aydın olur ki, bu şəkilçi adətən ön şəkilçi ilə birgə artırılır. Rus dilində iki morfeimin əlavə olunması nəticəsində yaranan məna Azərbaycan dilində onun qarşılığını ifadə edən -daş şəkilçisinin artırılması yolu ilə əldə olunmuşdur. Müqayisələrdən aydın olur ki, kalka üsulu ilə yaradılan söz mənbə dildəki ilə quruluşca oxşar olmalıdır. Sotrudnik - əməkdaş nümunəsində quruluşca oxşarlıq yoxdur.... Deməli, verilmiş nümunə leksik kalkaya daha çox uyğun gəlir. Başqa bir misalə baxaq: udarnik - zərbəçi ikimorfemli vahid eyni tərkibli terminlə əvəz olunmuşdur. Kalka üsulu ilə yaranmış yeni sözün tərkibindəki morfeimlərdən birinin hərfi tərcümə yolu ilə verilməsini əsas sayan müəllif sözün tərkibindəki vahidlər səviyyəsində hərfi tərcümə dedikdə onun dilin öz sözləri ilə ifadə olmasını nəzərdə tutur. Məlumdur ki, səviyyə vahidlərinin tərtibi aşağı düşdükcə onların tərcüməsi ekvivalent qarşılığın tapılmasına yaxınlaşır. Əgər

kontekst daxilindəki sözün hərfi tərcüməsindən danışılırsa, sözün tərkibindəki morfemin, xüsusən affiksəl morfemin hərfi tərcüməsi ifadəsi işlənir.

Bir çox digər tədqiqatçıların kalka ilə bağlı fikirlərini nəzərdən keçirmək mümkündür. Lakin bu cür şərh yuxarıda verilmiş ümumi mənzərəni dəyişmir. Deyilənləri əsas götürərək kalkanı nominasiya üsullarından biri hesab etmək olar. Kalka prosesi leksik alınmalar yaratmır və bu üsulla yaranan sözlər alınma adlandırılmamalıdır. Lakin bir sıra sözlərin tərkibində alınma elementlərin olması onların natamam kalka yolu ilə yaranmasına dəlalət edə bilər. Leksik alınmaların tədqiqi prosesində fikrimizcə məhz bu qəbildən məsələlərə toxunmaq düzgündür.

Göründüyü kimi kalka yolu ilə yaranan sözləri alınma hesab etmək olmaz. Alınmalar dil əlaqələr əsasında bir dildən başqa dilə keçir. Bu alınmalar daha çox dilin terminoloji sistemində öz əksini tapır. Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin zənginləşməsində hazırda daha çox birbaşa Avropa dillərindən terminlər alınır. Beləliklə, alınma başqa dilin ünsürləridir. *Alınma söz, affiksəl morfem, sintaktik konstruksiya, fonetik vahid, fonetik, qrammatik alınmalar fərqləndirilir. Dildə alınmaların ən çox qeydə alındığı sahə dilin leksikasıdır. Təsadüfi deyildir ki, "alınma" anlayışı elmi dildə "alınma söz" anlayışının əvəzedicisi, substitutu kimi istifadə edilir.*

Ədəbiyyat

- 1.Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili / S.Cəfərov. Leksika. - Bakı: Maarif, - 1970, - s. 38.
- 2.Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. Bakı:M, -1988. - s. 168.
- 3.Xudiyev, N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü / N.Xudiyev. Bakı: Maarif, 1989. -10 s.
- 4.İsmayılova, M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili / M.İsmayılova. - Bakı: Ozan nəşriyyatı, - 1997. - 118 s.
- 5.Məmmədəli, N.B. Alınma terminlər / N.B.Məmmədli. -Bakı: Elm, - 1997,- s. 3.
- 6.Sadiqova, S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri / S.Sadiqova. - Bakı: Elm, - 2002. - s.168.
- 7.Sadiqova, S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları/ 8.S.Sadiqova. - Bakı: Elm, - 2015 – s. 40.
- 9.Блумфильд, Л. Язык. М.: Прогресс/ Л. Блумфильд. 1968. – с.487, 499.
- 10.Ивина, Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования) / Л.В.Ивина. -Москва: Академический Проект, -2003. - с.54.
- 11.Латышев, Л.К. Курс перевода (эквивалентность перевода и способы достижения) Л.К.Латышев. -Москва: -1981. с.54
- 12.Швейцер, А.Д.Американский вариант литературного английского языка:пут и формирования и современный статус.//Вопросы языко-знания/ А.Д.Швейцер.1995.-№ 6, с.75.

ЛЕКСИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА ПОД ВЛИЯНИЕМ МЕЖЪЯЗЫКОВЫХ ОТНОШЕНИЙ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЗАЙМСТВОВАНИЯ

Хамзаева Талия Салеховна
Резюме

В условиях глобализации развитие заимствованных слов в азербайджанском языке создало реальную основу для усвоения социально-политических, экономико-культурных отношений разных народов, происходящих в мире научных инноваций, расширения информационных обмен. В современных условиях английский язык считается одним из

основных источников заимствований, входящих в словарный запас азербайджанского языка. В некоторых случаях в азербайджанский язык проникли также заимствования из греческого, латинского, французского, немецкого и других языков. За годы независимости в лексическую систему азербайджанского языка вошло большое количество новых заимствованных слов и терминов из английского языка. Большинство таких заимствованных слов употребляются в соответствии с правилами языка. Некоторые компоненты таких новых лексических единиц заимствованы, а другие компоненты представляют собой гибридные термины, являющиеся средствами самого языка. Кроме того, в языке также используются термины с обоими компонентами.

THE VOCABULARY OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE UNDER THE INFLUENCE OF INTERLINGUISTIC RELATIONS LEXICAL BORROWINGS

Hamzayeva Taliya Saleh

Summary

In the conditions of globalization, the development of borrowed words in the Azerbaijani language has created a real basis for the assimilation of the social-political, economic-cultural relations of different peoples, the scientific innovations occurring in the world, and the expansion of information exchange. In modern conditions, the English language is considered one of the main sources of borrowings included in the vocabulary of the Azerbaijani language. In some cases, borrowings from Greek, Latin, French, German and other languages also entered the Azerbaijani language. During the years of independence, a large number of new borrowed words and terms from English entered the lexical system of the Azerbaijani language. Most of such borrowed words are used in accordance with the rules of the language. Some of the components of such new lexical units are borrowed, and the other components are hybrid terms, which are the means of the language itself. In addition, terms with both components are also used in the language.

Rəyçi: prof.M.İ.Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 11 oktyabr 2023-cü il tarixli 03 sayılı protokol.

Daxil olma tarixi 26 oktyabr 2023-cü il